

Prof. dr hab. Iwona Kabzińska-Stawarz

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Warszawa

Recenzja rozprawy doktorskiej Pana magistra Tobiasza Orła, zatytułowanej *Współczesny krajobraz kulturowy terenów objętych polskim osadnictwem w Brazylii. Studium przypadku rejonu Cruz Machado*, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Świącha na wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej), Kraków 2019, ss. 324

„Celem pracy jest opis czynników kształtujących krajobraz kulturowy na obszarach osadnictwa polskiego w Brazylii” (s. 11; por. s. 4). Szczególną uwagę Autor poświęcił „ośrodk[owi] polonijne[mu]” (s. 11), jakim jest rejon Cruz Machado (południowa część kraju). Wybór tego obszaru został wyjaśniony w przekonujący sposób. Autor określił także cel badań terenowych, zrealizowanych w latach 2013-2015. Oprócz „przeprowadzeni[a] wywiadów” z przedstawicielami interesującej Go grupy, obejmowały one „inwentaryzacji[ę] wybranych elementów lokalnego krajobrazu oraz kwerend[ę] fotografii i dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych, kościelnych i prywatnych” (s. 4).

Źródła zgromadzone przez Doktoranta podczas wyjazdów badawczych, wraz z licznymi publikacjami i materiałami pochodzącymi z Internetu, dokumentami archiwalnymi, wybranymi pracami dyplomowymi (w większości powstałymi na uczelniach brazylijskich), raportami z badań, i in., tworzą bogatą bazę, która pozwala na szczegółowy opis krajobrazu kulturowego badanego obszaru.

Recenzowana rozprawa w znaczącym stopniu wzbogaca wiedzę o ludności polskiej w rejonie Cruz Machado, kolejnych falach polskiego osadnictwa na tych terenach, sposobach rekrutacji osadników z ziem polskich, przyczynach migracji i jej przebiegu, warunkach podróży, procesie zasiedlania badanego rejonu, „oswajaniu” nowego miejsca zamieszkania przez osadników, organizacji życia, nawiązywaniu kontaktów, zmianach związanych z

rozwojem kolonii, ale też o trudnościach, jakie musieli pokonać przybysze i rozdźwiękach między ich oczekiwaniami, wyobrażeniami, nadziejami, a zastaną rzeczywistością. Doktorant wspominał o różnych postawach wobec masowej migracji do Brazylii, podał informacje o rozmiarach poszczególnych jej fal, scharakteryzował także skupiska polonijne na badanym terenie. W dysertacji omówiono powstanie i działalność różnego rodzaju instytucji w rejonie Cruz Machado (m. in. szkół i Kościoła) oraz organizacji zrzeszających ludność polskiego pochodzenia. Omówiono także politykę władz brazylijskich wobec migrantów i przełomowe momenty w historii polskiego osadnictwa w Brazylii. Takim momentem były np. reformy prezydenta G. Vargasa, które znacząco ograniczyły działania polskich instytucji i możliwość kultywowania rodzimej kultury przez przybyszy z ziem polskich, wpłynęły także na ich tożsamość.

Omawiając zjawisko migracji, Autor kilkakrotnie posłużył się terminem 'wychodźstwo' (np. s. 71, 73), wzorując się, jak sądzę, na pracy Marii Paradowskiej, zatytułowanej *Podróżnicy i emigranci: szkice z dziejów polskiego wychodźstwa w Ameryce Południowej*, Warszawa 1984. Czy terminy 'migracja' i 'wychodźstwo' należy uznać za synonimy? Jaka jest relacja między nimi?

Mówiąc o osadnikach, którzy na początku XX wieku przybyli z ziem polskich na tereny Brazylii, Doktorant podał informację o „powszechnej” dla mieszkańców tych ziem „świadomości, że jest się we własnym kraju, który jedynie tymczasowo został opanowany przez zaborców [...]” (s. 9), o „wyraźności ukształtowan[ej] tradycj[i] narodow[ej]” (tamże), jak również o tym, że „[w] początkach XX wieku klasowe i regionalne różnice kulturowe pomiędzy Polakami coraz bardziej traciły na znaczeniu” (tamże). Na jakiej podstawie zostały oparte wspomniane informacje? Czy Doktorant jest pewien, że ukazują one rzeczywistą sytuację?

W dysertacji jest mowa o „subkulturze, którą tworzą dziś potomkowie polskich kolonistów” (s. 11; por. s. 226, 229). W jakim kontekście, w przypadku recenzowanej pracy, rozumiane jest pojęcie 'subkultura'? Jaki jest dla niego punkt odniesienia?

Podana w dysertacji definicja krajobrazu kulturowego - jako „siatk[i] miejsc, ograniczonych terytorialnie i powiązanych wewnętrznie” (s. 25) - jest, moim zdaniem, zbyt ogólna. Pobieżnie omówiona została również literatura dotycząca wspomnianego zjawiska. Autor dysertacji wskazał dwie publikacje (s. 23, przyp. 28) - jedna z nich została wydana w roku 2011, daty wydania drugiej nie podano ani w przypisie, ani w „Bibliografii” (jest to rok

2001). Wbrew informacji zamieszczonej w pracy, nie są to „niedawno opublikowan[e] opracowania monograficzn[e]” (s. 23). W przypisie nie uwzględniono, wykazanej w „Bibliografii” książki Urszuli Myga-Piątek, zatytułowanej *Krajobrazy kulturowe: aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012.

Informując o poznawaniu krajobrazu za pośrednictwem zmysłów, Doktorant wspominał przede wszystkim o wzroku (s. 27). Chciałabym dodać, że od wielu lat prowadzone są badania nad doświadczaniem krajobrazu za pomocą innych zmysłów m. in. słuchu (ma on szczególne znaczenie w przypadku osób niewidomych czy niedowidzących, umożliwiając im poznawanie świata). Dzięki pracom Raymonda Murray’a Schafera, Alvina Lucier, Michaela Southwortha i ich następców spopularyzowany został termin *soundscape* (pejzaż dźwiękowy). W Polsce badania nad tym zjawiskiem prowadzone są w kilku ośrodkach, m. in. we Wrocławiu, Lublinie i Warszawie.

Doktorant szczegółowo omówił różnorodne czynniki (przyrodnicze i antropogeniczne, naturalne i cywilizacyjne), mające wpływ na kształt krajobrazu kulturowego badanego rejonu. Wiele miejsca poświęcił czynnikom fizjograficznym: geomorfologicznym, geologicznym, hydrologicznym, klimatologicznym, zoogeograficznym (rozdz. III). Szeroko omówione zostały czynniki historyczne (rozdz. II i IV). Na podstawie dysertacji można mówić o wpływie człowieka na kształtowanie krajobrazu kulturowego, skutkach podejmowanych przez niego decyzji, np. w sferze polityki, urbanizacji, ekonomii. Zachowania człowieka wpływają również na relacje społeczne, sferę języka, religii, życie codzienne, ruchliwość przestrzenną, demografię.

Analizując wpływ czynników politycznych, geograficznych i społecznych na krajobraz kulturowy, Autor znacząco poszerzył zestaw źródeł, odwołując się m. in. do własnych badań terenowych. W innych miejscach, ukazując dzieje badanej grupy oraz czynniki przyrodnicze, mające wpływ na krajobraz kulturowy badanego rejonu, korzystał przede wszystkim z tzw. źródeł zastanych.

Do czynników cywilizacyjnych Doktorant zaliczył: „trudność osiedlenia, chłopski typ gospodarowania, religijność typu ludowego, oralność transmisji kultury polskiej oraz obecność mitu założycielskiego” (s. 222). Omawiając poszczególne czynniki (s. 222-229), podsumował informacje podane we wcześniejszych rozdziałach, poświęconych osadnictwu, podstawom gospodarki, życiu religijnemu, sposobom przekazywania treści kultury polskiej, znanych członkom badanej grupy. Wspomniany przez Autora „mit założycielski” jest

utrwalany przez elity polonijne. Czy jest on obecny w świadomości innych członków badanej grupy? Jaki jest stan ich wiedzy o przeszłości, początkach osadnictwa polskiego na terenie objętym badaniami?

Autor rozprawy wspominał o „znaczenia[ch] nadan[ych] [krajobrazowi] przez zbiorowości ludzkie” (s. 220), o krajobrazie jako „obiekt[cie] doświadczenia grupowego” (tamże), jak również o konieczności badania krajobrazu kulturowego „w kontekście innych zjawisk kulturowych” (tamże). Pojawiają się pytania: Jakie to zjawiska? Jakie znaczenie nadawali (nadają) krajobrazowi kulturowemu członkowie badanej grupy? Jaki wpływ miał on (i ma) na życie osadników? Jak był (jest) postrzegany, doświadczany przez różne osoby? Jakie budził (budzi) emocje? W dysertacji zabrakło szerszego omówienia tych kwestii, poświęconego im rozdziału lub podrozdziału.

W pracy pojawia się wzmianka o wpływie krajobrazu na „tożsamość miejscowej Polonii” (s. 14). Również ta kwestia została jedynie zasygnalizowana.

Bez komentarza pozostawiono informację o stereotypie Polaków w Brazylii, w którym dominują cechy negatywne (s. 131). Czy badania przeprowadzone przez Autora potwierdziły ten stereotyp? Czy osoby mające polskie korzenie, mieszkające w rejonie Cruz Machado, to rzeczywiście ludzie „prości, pochłonięci pracą na roli, mało ambitni, niezbyt roztargnieni i niestroniący od alkoholu” (tamże)?

Doktorant wyjaśnił, czym są krajobrazowe mapy mentalne, wykorzystywane m. in. w badaniach nad krajobrazem kulturowym (s. 27-33, 220), podał również przyczyny, dla których nie znalazły one zastosowania w trakcie przeprowadzonych przez Niego badań (s. 21).

Omawiając (ogólnie) koncepcję przestrzeni i miejsca, Doktorant powołał się na pracę Elżbiety Szot-Radziszewskiej (s. 25), pominął natomiast w tym miejscu, uwzględnione w „Bibliografii”, „klasyczne” dzieło Yi-Fu Tuana, do którego odwołuje się cytowana badaczka. Miało ono znaczący wpływ na rozwój geografii humanistycznej (w tym nurcie prowadzone są m. in. badania nad krajobrazem kulturowym).

Niezwykle ważną część pracy, doskonale korespondującą z tekstem, stanowią materiały ilustracyjne: fotografie, schematy, mapy, wykresy, diagramy. Imponujący jest zbiór fotografii zgromadzonych przez Autora podczas pobytu w terenie. Wykonał On ponad sześć tysięcy zdjęć cyfrowych oraz ponad dwa tysiące „kopii fotograficznych” „archiwalnych zdjęć

analogowych i tych przechowywanych na dyskach komputerów” (s. 20). Jest rzeczą zrozumiałą, że w dysertacji trudno byłoby pokazać kilkutysięczny zbiór. Doktorant musiał więc dokonać wyboru. „Spis fotografii” liczy 83 pozycje, w rzeczywistości liczba zdjęć jest większa - 142 (w kilku miejscach pracy Autor zamieścił tablice złożone z kilku fotografii, opatrując je wspólnym numerem). W dysertacji zamieszczono fotografie wykonane przez Autora w trakcie badań terenowych oraz kopie zdjęć archiwalnych (łącznie 125 pozycji), zdjęcia satelitarne (10) i fotografie lotnicze (7). W przypadku zdjęć satelitarnych i lotniczych nie podano źródła ich pochodzenia. Nie jest jasne, na czym polega – wspomniane przez Doktoranta - „dostosowanie” zamieszczonych w tekście zdjęć lotniczych (np. s. 123, 132, 134, 135, 188, 191-192).

Szczególne wartości mają fotografie pochodzące ze zbiorów prywatnych. Są one bezcennym dokumentem przeszłości, początków osiedlania się przybyszy z ziem polskich w rejonie Cruz Machado. „oswajania” nowego miejsca zamieszkania. Trudno oprzeć się wzruszeniu, patrząc na czarno-białe fotografie, wykonane przed dziesiątkami lat. Ukazują one uczestników uroczystości rodzinnej i religijnej, uczniów i nauczycieli szkoły świeckiej i szkoły parafialnej, prowadzonej przez siostry zakonne, budowniczych drogi, grupę osób odpoczywających w trakcie prac polowych. Uwieczniono na nich twarze osadników, ich sylwetki, ubiory, fryzury. Pokazano także różnego rodzaju przedmioty, narzędzia, środki transportu, fragmenty budynków oraz elementy krajobrazu naturalnego. Archiwalne fotografie zamieszczone w dysertacji ukazują ponadto: pierwsze centrum kolonii (rok 1928), wygląd Cruz Machado w roku 1944, centrum osady Santana w roku 1952, rozbiórkę kościoła św. Anny (rok 1974).

Integralną część pracy stanowią tabele (20). Zawierają one wiele szczegółowych informacji dotyczących np. rozmieszczenia ludności w rejonie Cruz Machado, lokalizacji placówek polonijnych na tym obszarze, warunków klimatycznych, liczebności rodzin, organizacji życia religijnego, wyposażenia gospodarstw domowych, gospodarki rolnej i leśnej, budownictwa. Część tabel została opracowana przez Doktoranta na podstawie dostępnych Mu źródeł, w tym – zgromadzonych w trakcie badań terenowych. Doktorant jest również autorem zamieszczonych w pracy schematów, map, wykresów, rzutów i przekrojów (łącznie 31 rycin).

Podsumowując efekty badań terenowych, Autor dysertacji wspominał m. in. o „blisko 100 jednost[kach] informacyjnych [...]” (s. 19), nie wiadomo jednak ile osób wzięło udział w badaniach, z iloma przeprowadzono rozmowy.

Rozbudowany, niezwykle szczegółowy, kwestionariusz, zamieszczony w „Aneksie” (s. 234-253), zawiera ponad 500 pytań. Jestem ciekawa jak wyglądała jego realizacja w praktyce. Nie wydaje mi się możliwe wykorzystanie go w pełni podczas rozmów z każdym z informatorów. W wielu przypadkach kwestionariusz zawiera raczej wskazówki dla badacza, sugestie, na jakie zagadnienia zwrócić uwagę, niż pytania, które można bezpośrednio zadać rozmówcom. Czym kierował się Doktorant, realizując kwestionariusz w trakcie badań terenowych w formie pełnej lub okrojonej, ograniczonej do pytań dotyczących określonego zagadnienia (jeśli taka sytuacja miała miejsce)? W jaki sposób gromadził informacje dotyczące np. identyfikacji z bezpośrednim miejscem zamieszkania, regionem, stanem czy południową Brazylią, albo np. „małej ojczyzny”, jej granic i rozumienia tego terminu (cz. I, 1-9; II. 42; III. 1, 3)? Czy zadawał rozmówcom pytania, w takiej formie, w jakiej widnieją w kwestionariuszu? Na przykład: „Czy informator identyfikuje się z rejonem Santany? W jakich sytuacjach?” (I. 3), „Czy informator identyfikuje się z municypium Cruz Machado? W jakich sytuacjach?” (I. 4), „Gdzie przebiegają granice małej ojczyzny?” (I. 8); „Czy rejon <<małej ojczyzny>> kojarzony jest z polskim osadnictwem? Dlaczego?” (III.1). „Dlaczego Polacy tworzą zwarte zbiorowości?” (cz. III. 2). Ostatnie pytanie sugeruje rozmówcom istnienie skupisk, określonych jako „zwarte” w badanym rejonie i ukierunkowuje odpowiedź. Podobnie jak w przypadku „małych ojczyzn” mamy tu do czynienia z kategorią należącą przede wszystkim do języka badacza, nieznaną, być może, większości członków badanej społeczności.

Autor nie cytuje wypowiedzi rozmówców, wplata natomiast w tekst informacje uzyskane w trakcie badań, uzupełniając o nie inne źródła, wzbogacając je. Wypowiedzi, na które powołuje się Doktorant, dotyczą różnych sfer życia polskiej społeczności, m. in. źródeł utrzymania, małżeństwa i rodziny, funkcjonowania instytucji oświatowych i możliwości zdobywania wykształcenia, życia religijnego, środków transportu, sposobów leczenia, ekonomii, obrzędowości i zachowań codziennych, własności, działalności lokalnych mediów. Informują również o zmianach zachodzących w różnych dziedzinach życia członków grupy objętej badaniami.

Obszerne fragmenty dysertacji dotyczą lokalnego budownictwa (domów mieszkalnych, budynków sakralnych i gospodarczych, otoczenie domostw). Doktorant opisał najczęściej stosowane techniki budowlane, wymienił surowce wykorzystywane przez budowniczych różnych obiektów, zwrócił uwagę na bogatą terminologię związaną ze sferą budownictwa, pokazał też przykłady planów budynków mieszkalnych. Skąd pochodzą plany zamieszczone na s. 148 (ryc. 15)? Czy zostały one udostępnione Autorowi przez właścicieli poszczególnych domów?

Wiele miejsca Doktorant poświęcił życiu religijnemu badanej grupy, funkcjonowaniu wspólnot parafialnych, miejscom kultu, obrzędowości, lokalnym zwyczajom, działalności duchowieństwa i laikatu. Szczegółowo omówiona została działalność Towarzystwa Chrystusowego na badanym terenie. Niektóre zagadnienia zilustrowano za pomocą map i diagramów opracowanych przez Autora dysertacji. Ukazują one m. in. „Zróżnicowanie religijne” (mieszkańców municypium Cruz Machado) (s. 177), „Wspólnoty parafii św. Anny...” (s. 181), „Zróżnicowanie miejsc kultu ze względu na status obiektu” (s. 184).

Charakteryzując życie religijne badanej grupy, Autor posłużył się terminem „religijność typu ludowego”. Nie wdając się w polemikę, chciałabym jedynie zauważyć, że termin ten jest kwestionowany przez niektórych współczesnych badaczy, reprezentujących nurt, jakim jest antropologia religii, nie można więc podchodzić do niego bezkrytycznie.

Omawiając elementy „religijności typu ludowego”, Doktorant wspomniał m. in. o „majówkach” (s. 225) odprawianych przy krzyżach przydrożnych. W innym miejscu posłużył się nazwą „nabożeństwa majowe” (s. 189). Czy terminy te były używane przez rozmówców?

W dysertacji jest mowa o „gromadzk[im] charakter[ze]” „miejscowej pobożności” (s. 225). Termin „gromadzki” występujący w tym kontekście jest niejasny. Jak należy go rozumieć?

Członkowie badanej grupy są najczęściej związani z Kościołem Rzymskokatolickim. Na badanym obszarze mieszkają również przedstawiciele innych wyznań (patrz np. s. 175-177, 224-225), relacje międzykonfesyjne nie zostały jednak poddane analizie. Brak również szerszych informacji dotyczących relacji między różnymi grupami etnicznymi mieszkającymi w rejonie Cruz Machado. Na mapie zatytułowanej „Rozlokowanie poszczególnych rejonów etnograficznych” (s. 170) zaznaczono tereny zamieszkane przez osoby o polskich korzeniach (*Polaki*) oraz przez osoby mające pochodzenie ukraińskie (*Ukraińce*), niemieckie (*Niemce*)

lub włoskie (*Italjany*). Indian Guarani (*Indzie*) i ludność nie mającą „korzeni imigranckich” (*Brazyljany*), informacje te pozostawiono jednak bez komentarza.

W recenzowanej rozprawie można znaleźć wiele cennych danych dotyczących języka badanej grupy, „miejscowej odmiany polszczyzny”, lokalnej odmiany dialektu polsko-brazylijskiego (s. 172,173), „brazylijsk[iej] wersji[i] języka polskiego” (s. 173). Opracowany przez Autora „Słowniczek dialektu polsko-brazylijskiego” (wybór)” (s. 258-292) zawiera ponad 550 terminów, powszechnie używanych lub/i specjalistycznych, dotyczących różnych dziedzin, np. budownictwa, techniki, flory i fauny, geografii. Autor dysertacji uwzględnił także pochodzenie poszczególnych słów (z języka polskiego gwarowego/archaicznego lub portugalskiego). „Słowniczek”, będący jednym z efektów badań przeprowadzonych przez Doktoranta, może być wykorzystany w studiach językoznawczych, etnologicznych, etnolingwistycznych, obejmujących ludność polskiego pochodzenia mieszkającą w rejonie Cruz Machado oraz – porównawczo - na terenie Brazylii.

Recenzowana rozprawa nie jest pierwszą pracą poświęconą krajobrazowi kulturowemu obszarów Brazylii zamieszkanym przez osoby o polskich korzeniach. Doktorant zaznaczył, że autorami istniejących opracowań są przede wszystkim historycy i geografowie, reprezentujący nurt geografii humanistycznej. Skoncentrowali się oni na wybranych elementach krajobrazu: budownictwie, architekturze, osadnictwie (s. 14-16), „relacj[ach] przestrzeni i etniczności” (s. 14). W przeciwieństwie do wspomnianych prac, rozprawa napisana przez Pana magistra Tobiasza Orła stanowi szerokie, całościowe ujęcie zjawiska, jakim jest krajobraz kulturowy badanych rejonów. Wzbogaca one także w znaczącym stopniu stan wiedzy o ludności polskiej na terenie Brazylii.

Charakteryzując stan badań dotyczących Polonii brazylijskiej, Autor dysertacji wspomniał m. in. o stosunkowo niewielkiej liczbie „[p]rofesjonalnych monografii etnograficznych, opartych na materiale zebranym w terenie [...]” (s. 13), jak również o „niewielk[iej] ilość[ci] literatury *stricte* etnograficznej” (tamże). Recenzowana rozprawa znacząco przyczynia się do zmniejszenia tej luki.

Doktorant określił swoją pracę mianem „monografii regionalnej” (s. 4). Nie jest to „klasyczna” monografia, zawierająca opis różnych dziedzin życia mieszkańców określonych obszarów, charakteryzująca zmiany polegające na przechodzeniu od tzw. kultury tradycyjnej do „kultury współczesnej”. W recenzowanej pracy znajdziemy wiele z tych elementów;

motywem przewodnim i podstawowym przedmiotem badań jest tu natomiast krajobraz kulturowy.

Autor dysertacji umiejętnie połączył wiedzę teoretyczną, znajomość literatury przedmiotu oraz metod i technik badawczych niezbędnych do realizacji przyjętych celów, z praktyką badacza terenowego. Osiągnięciem, wymagającym sporej wiedzy i dużego nakładu pracy, jest opracowanie licznych map, tabel, wykresów i diagramów, ilustrujących omawiane zagadnienia, ukazujących wiele zjawisk związanych z krajobrazem kulturowym. Mapy zamieszczone w dysertacji pokazują: „Rozmieszczenie Polonii w Brazylii” (A), „Prawdopodobny zasięg wychodźstwa chłopskiego z lat 1911-1912” (s. 73), „Układ miejscowości w municypium Cruz Machado” (B), „Typologi[ę] i rozmieszczenie gospodarki” (s. 127). Część map i diagramów, jak wspomniałam, dotyczy życia religijnego.

Określając przyjętą perspektywę badawczą, Autor dysertacji usytuował swoją pracę „na styku: antropologii wizualnej, antropologii przestrzeni, antropologii rzeczy, antropologii codzienności, antropologii ekonomicznej oraz antropologii komunikacji” (s. 11). Wspomniane „antropologie” nie tworzą odrębnych działów, „stykających się” jedynie w określonych punktach, lecz przenikają się, łącząc w spójną całość.

Tytuł pracy jest zgodny z jej treścią. Doktorant kładzie nacisk na współczesność, nie pomija jednak perspektywy historycznej. Jest ona widoczna zwłaszcza w rozdziałach II i IV, pojawia się również w tych miejscach pracy, w których jest mowa o zmianach w poszczególnych sferach życia badanej grupy. Wiele informacji na ten temat pochodzi z rozmów przeprowadzonych przez Doktoranta w trakcie badań terenowych.

Układ pracy nie budzi moich zastrzeżeń. Cel dysertacji został jasno określony i w pełni zrealizowany. Język jest poprawny, występują stosunkowo nieliczne błędy (np. s. 43, w. 6 od góry - jest poszczekanie, powinno być postrzeganie; s. 46, w. 4 od góry - jest chrystusowców, powinno być Chrystusowców). Zamiast ‘oparte na’ w tekście kilkakrotnie występuje ‘oparte o’, zamiast ‘liczba’ - ‘ilość’ (np. s. 4, w. 11 od góry; s. 11, w. 1 od dołu; s. 26, w. 1 od góry; s. 43, w. 10 od dołu; s. 171, w. 11 od góry).

Obszerny materiał ilustracyjny znakomicie wzbogaca tekst, poszerza wiedzę o ludności polskiej na terenie Cruz Machado, historii tej grupy i jej współczesności, a także o krajobrazie kulturowym, stanowiącym główny przedmiot zainteresowań Doktoranta.

„Bibliografia” obejmuje prace w różnych językach (w tym – trudnodostępne w Polsce teksty opublikowane w Brazylii) oraz materiały pochodzące z wielu (38), w dużej części obcojęzycznych, stron internetowych. W tej części pracy dostrzegłam kilka błędów. Na przykład: tytuł wymienionej przez Doktoranta monografii Clifforda Geertza brzmi *Wiedza lokalna: dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, Kraków 2005 (w „Bibliografii” zamiast dalsze jest dalesze). Nie podano imienia i nazwiska tłumacza tej pozycji. Jako miejsce wydania artykułu Dyzmy Gałaja pt. „Rola kultury w rozwoju wsi”, opublikowanego w pracy zbiorowej *Czy zmierzchni kultury ludowej?* (1997), widnieje Łomża (powinno być Łomża). Brak roku wydania artykułu U. Myga-Piątek, opublikowanego w „Przeglądzie Geograficznym”, t. 73 (jest to rok 2001).

Mimo sformułowanych w recenzji uwag dotyczących konieczności wyjaśnienia niektórych kwestii, rozbudowania kilku jedynie zasygnalizowanych wątków, uzupełnienia braków, dokonania (stosunkowo niewielkiej) korekty językowej, recenzowaną rozprawę oceniam wysoko. Jest ona dziełem oryginalnym, nowatorskim, opartym na bogatych materiałach źródłowych, w tym – zgromadzonych przez Doktoranta w trakcie badań terenowych przeprowadzonych w rejonie Cruz Machado. Dysertacja w istotnym stopniu przyczynia się do rozwoju badań nad ludnością polskiego pochodzenia, mieszkającą na wspomnianym obszarze. Może być również wykorzystana w studiach nad Polonią, np. do analiz o charakterze porównawczym. Wzbogaca ona ponadto znacząco wiedzę o krajobrazie kulturowym, ukazując możliwości badania tego zjawiska.

Recenzowana praca zasługuje na opublikowanie (po wprowadzeniu niezbędnych poprawek). Spełnia ona wymogi stawiane rozprawom doktorskim (Dz. U. z 2016 r., poz. 882): „Stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego”, świadczy o „ogólnej wiedzy teoretycznej” w dyscyplinie naukowej reprezentowanej przez Doktoranta, jak również o „umiejętność[ci] samodzielnego prowadzenia pracy naukowej”. Ze względu na liczne walory dysertacji wnioskuję o dopuszczenie jej Autora, Pana magistra Tobiasza Orła, do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Warszawa, 8 lipca 2019 r.